

Research Paper

The Structure of the International System and its Impact on the Nationalization Movement of the Oil Industry in Iran

Yaqub Karimi Manjermoi¹, Alireza Samiee Esfahani^{2*}, Jaseb Nikfar³

1. PhD. Student of Political Science Department, Yasouj University, Yasouj, Iran.
2. Associate professor of Political Science Department, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Iran (Corresponding Author)
3. Associate professor of Political Science Department, Yasouj University, Yasouj, Iran

ARTICLE INFO

PP: 112-131

Use your device to scan and read the article online

Keywords:

Nationalization of the Oil industry, England, Soviet Union, America, the structure of the International system.

Abstract

The main goal of this article is to investigate the impact of the structure of the international system on the nationalization movement of the oil industry. This means that the political developments in any society, especially the Iranian society, which is directly related to the international system and colonialism, are often influenced by the policies and goals of different countries. Therefore, the rise and fall of governments, especially during the Pahlavi era, were often related to the policies and goals of the world's colonial powers. Among others, we can mention the role of America, Soviet Union and England. One of these important developments that has left a significant impact is the nationalization of the oil industry. For this reason, the current research is trying to address the question of how the developments of the international system, including the colonial competition of the Soviet Union, the United States, and the United Kingdom, have affected the issue of the nationalization of the oil industry in Iran. The effect of this variable on the results and achievement of the movement in question has been mostly negative and inhibiting, and although in the short term and in the initial stages of this movement, it had a facilitating process to some extent, but in the later stages, it has created serious obstacles on the way to achieving the goals of this movement. In this article, Kent Waltz's neorealism approach is used. The method of qualitative article is causal explanation type and data collection method, using library texts as well as virtual space databases.

Citation: Karimi Manjermoi, Y., Samiee Esfahani, A R., Nikfar, J. (2023). **The Structure of the International System and its Impact on the Nationalization Movement of the Oil Industry in Iran.** *Geography (Regional Planning)*, 13(51), 112-131.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2023.381080.3989

DOR: 20.1001.1.22286462.1402.13.51.7.9

* **Corresponding author:** Alireza Samiee Esfahani, **Email:** A.samiei@ase.ui.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

By the end of the 1320s, the Iranian people's efforts to reform political processes were encapsulated in the movement to nationalize the oil industry. Led by Mohammad Mossadegh, this movement aimed to resist foreign authoritarianism and colonialism, seeking to establish a legitimate government and reform existing political systems. However, external influences, particularly from England, America, and Russia, played a pivotal role in thwarting the movement, culminating in a coup on August 28, 1332, which toppled Mossadegh's popular government. The study explores the dimensions and failure of the oil industry nationalization within the context of the changing dynamics of the international system. The variable of the international system encompasses characteristics, coordinates, formulation, performance, goals, order, international structure, and the roles of countries, specifically the colonial powers of the time, like the Soviet Union, England, and America. Thus, the primary aim of this research is to investigate the impact of the international system's structure on the process and outcomes of Iran's oil industry nationalization movement.

Methodology

In this study, Kent Waltz's neorealism approach is employed. The qualitative research method, geared towards causal explanation and data collection, utilizes library texts and virtual space databases. The research methodology involves a thorough examination of primary sources, historical documents, and academic literature pertaining to the nationalization movement of the oil industry. Archival materials and robust scholarly discourses are employed for a comprehensive analysis. Adopting a qualitative approach, this research scrutinizes the intricate interactions among the features of the international system's structure, the role of key global actors, and the dynamics of Iran's domestic events during the oil industry nationalization movement.

Results and Discussion

Following the Allied occupation of Iran, a fierce competition emerged among the

United States, Britain, and the Soviet Union for influence within the country. The U. S. sought to counteract communist powers using global strategies such as the Truman Doctrine, the Four Points, and the Eisenhower Doctrine, with a specific focus on Iran. This competition, situated within the structure of the international system and the Cold War global order, intersected with Iran's domestic policies of negative equilibrium and the nationalization of the oil industry. The consequences shaped Iran's political history during the period of nationalization (post-World War II until the coup on August 28, 1953). Throughout the Cold War, the global rivalry between the U. S. and the Soviet Union unfolded in third-world nations, accompanied by the balance of terror, an arms race, and economic sanctions. For a third-world country like Iran, the competition between the Soviet Union and England heightened. Economic sanctions aimed at nationalizing industries, a consequence of the Soviet occupation of Iran in September 1941, ultimately led to the nationalization of Iran's oil industry. More crucial than the nationalization itself is its aftermath, both domestically and internationally. The structure of the international system, the Cold War order, and the division into Eastern and Western blocs exerted pressure on Iran. Coupled with psychological operations, military threats, and the Soviet stance, this culminated in the August 28 coup in Iran and the imposition of an oil embargo, resulting in the overthrow of Mossadegh's government. Outcomes included increased Western influence, the downfall of the Pahlavi regime, the overthrow of a legitimate government, and the deepening divide between nationalist and religious forces in Iran. The aftermath led to the Consortium Agreement, reinforcing authoritarianism. Iran, weakened after the war, lacked resilience. Dr. Mossadegh endeavored to expel international companies, garnering public support. The global order, shaped by the Cold War, did not support negative equilibrium. Following disappointment with internal tyranny, foreign powers, along with despotism, struggled to navigate the situation. The global order failed to prevent the fall of Iran's legitimate government due to opposition to the negative equilibrium policy.

Conclusion

The research findings indicate that this movement tends to yield predominantly negative outcomes and actions, overall exerting a hindering influence on the trajectory of progress and the attainment of libertarian and anti-colonial objectives.

References

1. Abrhamian, Y. (1999). *Iran Between Two Revolutions*, translated by Ahmad Gol Mohammadi and Mohammad Ibrahim Fattahi. Tehran: Ney Publishing, 3rd ed. [In Persian].
2. Abrhamian, Y. (2014). *Coup (August 28, the Black Organization, and the Roots of Iran-US Relations in the Modern Era)*, translated by Mohammad Ibrahim Fattahi. Tehran: Ney Publishing. [In Persian].
3. Akbari, M. A. , et al. (2014). Nationalization of Iran's Oil Industry in the Mirror of US Documents. *Iran and Islam Historical Research Journal*, Autumn and Winter 2014, No. 15.[In Persian].
4. Akbari, M. A. , et al. (2014). Nationalization of Iran's Oil Industry in the Mirror of US Documents. *Iran and Islam Historical Research Journal*, Autumn and Winter 2014, No. 15.[In Persian].
5. Azghandi, A. (2002). *Iran's Foreign Relations 1978-1941*. Tehran: Qomes Publications, 3rd ed. [In Persian].
6. Azghandi, A. (2002). *Iran's Foreign Relations 1978-1941*. Tehran: 3rd ed. , Gomes Publications. [In Persian].
7. Bill, J. , et al. (1989). *Oil, Mossadegh, and Iranian Nationalism*, translated by Abdolreza Houshang Mahdavi and Kaveh Bayat. Tehran: Now Publishing. [In Persian].
8. Gavam, A. (1998). *Principles of Foreign Policy and International Relations*. Tehran: 5th ed. , Samt Publications. [In Persian].
9. Griffiths, M. (1992). *Idealism and International Politics*. New York and London: Routledge.
10. Harris, S. (1953). The Beginning to the Point IV Work in Iran. *Middle East Journal*, 7(2), 222-226.
11. Hoseinian, R. (2006). *Revisiting Iran's National Movement*. Tehran: Markaz-e Enqelab-e Eslami Publications. [In Persian].
12. Little, R. (1985). Structuralism and Neo-Realism. In M. Light & A. J. R. Groom (Eds.), Margot Light and A. j. RGroom.
13. Morgenthau, H. (1985). *Politics Among Nations*. New York: Alfred Knopf.
14. Moshirzadeh, H. (2012). *Transformation in Theories of International Relations*. Tehran: 7th ed. , Samt Publications. [In Persian].
15. Neufeld, M. (1994). Reflexivity in International Relations Theory. In S. J. Sjoland & C. Prand (Eds.), 11-36.
16. Qavam, A. (1998). *International Relations: Theories and Approaches*. Tehran: 5th ed. , Samt Publications. [In Persian].
17. Qavam, A. (2011). *International Relations: Theories and Approaches*. Tehran: 6th ed. , Samt Publications. [In Persian].
18. Rahmaniyan, D. (2016). *Iran Between Two Coups: History of Political, Economic, and Cultural Transformations in Iran from the Qajar Extinction to the August 28 Coup*. Tehran: Samt Publications. [In Persian].
19. Sahabi, E. (2001). *Mossadegh, National Government, and Coup: A Collection of Historical-Political Conversations and Articles*. Tehran: Tarh-e No Publications. [In Persian].
20. Sahabi, E. (2001). *Mossadegh, National Government, and Coup: A Collection of Historical-Political Conversations and Articles*. Tehran: Tarh-e No Publications. [In Persian].
21. Saifzadeh, S. H. (1999). *Principles of International Relations A and B*. Tehran: 1st ed. , Mizan-Dadgostar Publications. [In Persian].
22. Salami, M. H. (2009). *The History of Nationalization of Iran's Oil Industry from Others' Perspective*. Tehran: Markaz-e

- Enqelab-e Eslami Publications. [In Persian].
23. Shahabi, R. (2007). New Realism Theory and Another Cold War Onset. *Journal of Political-Economic Information*, April and May 2006, No. 236-235. [In Persian].
24. Shahabi, R. (2007). New Realism Theory and Another Cold War Onset. *Journal of Political-Economic Information*, April and May 2006, No. 236-235. [In Persian].
25. Sifzadeh, S. H. (1999). *Principles of International Relations A and B*. Tehran: Mizan-Dadgostar Publications, 1st ed. [In Persian].
26. Tafazoli, M. (1979). *Mossadegh, Oil, Coup*. Tehran: Amir Kabir Institute Publications, 1st ed. [In Persian].
27. Tanser, M. (1983). *Energy Crisis: Global Struggle for Power and Wealth*, translated by Mahmoud Riazi. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
28. Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. New York: Random House.
29. Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. University of California, Berkeley, 1979, p. 126.
30. Zabih, S. (2002). *Iran in the Era of Dr. Mossadegh: Roots of the Iranian Revolution*, translated by Mohammad Rafiei Mehrabadi. Tehran: Ashiane Ketab va Ataei Publications, 3rd ed. [In Persian].
31. Zabih, S. (2002). *Iran in the Era of Dr. Mossadegh: Roots of the Iranian Revolution*, translated by Mohammad Rafiei Mehrabadi. Tehran: Ashiane Ketab va Ataei Publications, 3rd ed. [In Persian].

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

دوره ۱۳، شماره ۵۱، تابستان ۱۴۰۲

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

ساختار نظام بین‌الملل و تاثیر آن بر جنبش ملی شدن صنعت نفت در ایران

یعقوب کریمی منجرمویی - دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.
علیرضا سمیعی اصفهانی* - دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
جاسب نیکفر - دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>شماره صفحات: ۱۳۱-۱۱۲</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> 	<p>ساختار نظام بین‌الملل متغیر مهمی است که استراتژی‌ها، جهت‌گیری‌ها و تصمیمات کشورها را در دو سطح داخلی و خارجی تحت تاثیر قرار می‌دهد و در کنار امکاناتی که در اختیار دولت‌ها قرار می‌دهد محدودیت‌هایی نیز بر رفتار آنها تحمیل می‌کند. هدف اصلی نوشتار حاضر، بررسی تاثیر ساختار نظام بین‌الملل بر یکی از مهمترین جنبش‌های مردمی در ایران معاصر، یعنی جنبش ملی شدن صنعت نفت در دهه ۱۳۲۰ و سال‌های آغازین دهه ۱۳۳۰ است. پرسش اصلی پژوهش این است که تحولات نظام بین‌الملل از جمله رقابت استعماری شوروی، امریکا و بریتانیا چه تأثیری بر موضوع ملی شدن صنعت نفت در ایران بین سالهای ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۲ گذاشته است؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد تاثیر ساختار نظام بین‌الملل بر نتایج و دستاورد جنبش مورد نظر بیشتر منفی و در مجموع نقش بازدارنده‌ای در مسیر حرکت و دستیابی به اهداف آزادی‌خواهانه و ضد استعماری این جنبش ایفا نموده است و اگرچه در کوتاه مدت و در مراحل آغازین این جنبش تا حدی روند تسهیل‌کننده داشته ولی در مراحل بعدی موانعی جدی بر سر راه دستیابی به اهداف این جنبش ایجاد کرده است. در مقاله حاضر از رویکرد نو واقع‌گرایی کنت والتز بهره برده می‌شود. روش مقاله کیفی، از نوع تبیین علی و روش گردآوری داده‌ها، بهره‌گیری از متون کتابخانه‌ای و همچنین پایگاه‌های اطلاعاتی فضای مجازی است.</p>
<p>واژه‌های کلیدی:</p> <p>ملی شدن صنعت نفت، انگلیس، شوروی، امریکا، ساختار نظام بین‌الملل</p>	

استناد: کریمی منجرمویی، یعقوب؛ سمیعی اصفهانی، علیرضا؛ نیکفر، جاسب. (۱۴۰۲). ساختار نظام بین‌الملل و تاثیر آن بر جنبش ملی شدن صنعت نفت در ایران. فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۳(۵۱)، صص ۱۱۲-۱۳۱.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2023.381080.3989

DOR: 20.1001.1.22286462.1402.13.51.7.9

* نویسنده مسئول: علیرضا سمیعی اصفهانی، پست الکترونیکی: a.samiee@ase.ui.ac.ir

مقدمه

جنبش ملی شدن صنعت نفت یکی از مهمترین جنبش‌های مردمی تاریخ معاصر ایران است که نظریات و تحلیل‌های بسیاری پیرامون پیدایش و شکست آن ارائه شده است. اما آنچه روشن است نقش قدرت‌های جهانی در تحولات تاریخ معاصر از جمله موضوع ملی شدن صنعت نفت است. توضیح اینکه، تا قبل از اکتشاف نفت روس و انگلیس در خصوص امتیازاتی چون راه آهن، گمرکات، سیستم مالی و بانکی، شیلات، بهره‌برداری از بنادر و ... در ایران رقابت داشتند، اما دامنه رقابت این دو کشور در ایران پس از اکتشاف نفت بسیار فراتر رفته و به طوری که نفوذ آن‌ها در ایران تا سر حد مستعمره شدن ایران و تحت‌الحمایگی ایران پیش رفت و دائماً انگلیس برای دسترسی به منافع نفتی در حوزه جنوب کشور که در سال ۱۹۰۷ منطقه نفوذ آن‌ها شناخته می‌شد و روس‌ها برای دست‌اندازی به نفت شمال که طبق قرارداد اخیر (۱۹۰۷) تحت نفوذ آن‌ها بود تلاش وافر داشتند.

در پایان دهه ۱۳۲۰ بار دیگر تلاش مردم ایران برای اصلاح طلبی و بهبود روندهای سیاسی در هیأت و پوشش جنبش ملی کردن صنعت نفت متبلور شد. این جنبش مردمی که به رهبری محمد مصدق شکل گرفت اهداف دوگانه‌ای از جمله ضدیت با اقتدارگرایی و استعمارگری قدرت‌های سلطه‌گر خارجی در سر داشت و تلاشی برای انتخاب دولتی قانونی و اصلاح روندهای سیاسی موجود در نظام سیاسی مستقر بود، در این جنبش نیز از مداخله آشکار عوامل خارجی مصون نماند و در نهایت با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ متوقف و دولت مردمی مصدق سرنگون گردید.

در دوره شکل‌گیری جنبش ملی کردن صنعت نفت، ویژگی‌های عمده ساختار نظام بین‌الملل، حاکمیت رقابت‌های ایدئولوژیک دو ابرقدرت ایالات متحده و شوروی در قالب جنگ سرد بود. در قالب این نظم، سه قدرت خارجی (انگلیس، امریکا و روسیه) تاثیر غیرقابل انکاری بر روند و پیامد جنبش ملی شدن صنعت نفت داشتند. به همین منظور پژوهش حاضر درصدد است تا ابعاد ملی شدن صنعت نفت و ناکامی آن را از منظر نقش متغیر نظام بین‌الملل مورد بحث و بررسی قرار دهد. بدیهی است که مقصود از متغیر نظام بین‌الملل، یعنی ویژگی‌ها، مختصات، صورت‌بندی، عملکرد، اهداف، نظم، ساختار بین‌الملل و نقش کشورها است که در اینجا به قدرت‌های استعماری آن دوران نظیر شوروی، انگلیس و امریکا نظر دارد. بدین ترتیب باید گفت بررسی نقش ساختار نظام بین‌الملل بر روند و پی‌آیند جنبش ملی صنعت نفت در ایران هدف اصلی پژوهش حاضر می‌باشد.

پیشینه پژوهش

با مطالعه دقیق کتب و مقالاتی که تاکنون در خصوص ملی شدن صنعت نفت منتشر شده است می‌توان دریافت که عمده آثار و پژوهش‌های مورد نظر از منظر داخلی به ملی شدن صنعت نفت پرداخته و ناکامی این جنبش را از این منظر بررسی نموده‌اند و یا به شیوه توصیفی و تاریخ‌نگاری به ذکر وقایع و رویدادهای این جنبش پرداخته‌اند برای نمونه:

نجاتی (۱۳۷۸) در کتاب جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ این جنبش را در یک بستر تاریخی تحلیل می‌کند و بخشی از اثر به تعدادی عکس، نامه، تلگراف، یادداشت، مصاحبه، اسناد و نوشته‌های کوتاه پرداخته است. بخشی از کتاب گازپوروسکی پیرامون کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ است که صرفاً به رویدادنگاری از منظر داخلی پرداخته است. سالمی (۱۳۸۸) در کتاب تاریخ نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران از نگاه دیگر که در واقع خاطرات دکتر محمد حسن سالمی نوهی دختری آیت‌الله کاشانی و از فعالان دوران ملی شدن نفت است که ارتباط نزدیک با آیت‌الله کاشانی داشته که عمدتاً به مشکلات فی مابین کاشانی و مصدق پرداخته و به نقش آیت‌الله کاشانی در این رویداد پرداخته است و به چگونگی اجرای کودتای ۲۸ مرداد و نقش کاشانی و مبارزه با کودتا می‌پردازد. در مجموع در این اثر به خاطرات زندگی کاشانی پرداخته است. حسینیان (۱۳۸۵) در کتاب بازخوانی نهضت ملی ایران به این نهضت به عنوان فرآیندی که سال‌ها قبل شروع شده و در مجلسی غیر ملی به بار نشست و اینکه از کجا آغاز شد و چه مراحل را طی کرد، علل ناکامی را از ابعاد داخلی و خارجی مورد بررسی قرار داده است. بیل و همکاران (۱۳۶۸) در کتاب مصدق، نفت، ناسیونالیسم ایرانی، عمدتاً وقایع دوران ملی شدن صنعت نفت را از منظر داخلی مورد تحلیل قرار می‌دهند. مجموع مقالاتی که در کنفرانسی تحت عنوان «ناسیونالیسم ایرانی و بحران بین‌المللی نفت» ارائه شده است عمدتاً این جنبش را در راستای ناسیونالیسم ایرانی پردازش می‌نماید، روی هم رفته، تقلیل جنبش ملی شدن نفت صرفاً به ناسیونالیسم ایرانی و کم توجهی به ساختار نظام بین‌الملل، ضعف اساسی این مطالعه به شمار می‌آید. آبراهامیان (۱۳۹۳)

در کتاب کودتا (۲۸ مرداد سازمان سیا و ریشه‌های روابط ایران و آمریکا در عصر مدرن) با گاه‌شماری آغاز می‌کند که خواننده درک درستی از سیر تاریخی وقایع پیدا می‌نماید. آبراهامیان به روابط ایران و آمریکا می‌پردازد و علل بی‌اعتمادی فعلی بین دو کشور را در کودتای ۲۸ مرداد می‌داند و اسناد جدیدی را از دولت انگلیس و آمریکا در خصوص این جنبش طرح می‌نماید که در نوع خود جدید است اما این اثر چندان به ساختار نظام بین‌الملل نمی‌پردازد. رحمانیان (۱۳۹۵) در کتاب ایران بین دو کودتا (تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران از انقراض قاجاریه تا کودتای ۲۸ مرداد) تحولات سیاسی و اجتماعی کودتای ۳ اسفند ۱۲۹۹ و بر سر کار آمدن رضاشاه تا جنبش ملی شدن نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ را مورد بحث قرار داده است. نویسنده در کتاب خود نسبت به مناسبات سیاسی ایران با دول خارجی در دوره رضا شاه و حوادث جنگ جهانی دوم توجه نشان می‌دهد، اما کمتر به علل ناکامی جنبش ملی شدن نفت پرداخته است. مکی (۱۳۵۸) در کتاب سال‌های نهضت ملی که جلد هشتم از کتاب سیاه را تشکیل می‌دهد وقایع مربوط به نهم اسفند ۱۳۳۱ تا ۱۳۳۲ را شرح و تحلیل می‌کند در سرفصلی با عنوان توطئه مشترک انگلیس و آمریکا برای سقوط مصدق و فصلی با عنوان تلاش آمریکا برای کودتا در ایران به دخالت‌های آمریکا و انگلیس در کودتای ۲۸ مرداد می‌پردازد.

گازیوروسکی و همکاران (۱۳۸۴) در کتاب مصدق و کودتا اسناد دست اول که حاوی مدارک آرشیوی شوروی منتشر شده است. این کتاب حاوی مصاحبه با ماموران اطلاعاتی آمریکا است که اطلاعات تازه و مفیدی را در اختیار علاقمندان و پژوهشگران قرار می‌دهد که علی‌رغم ارائه اسناد جدید در خصوص جنبش ملی نفت صرفاً به تحولات داخلی جنبش ملی نفت پرداخته است. راعی گلوجه (۱۳۸۸) در مقاله انگلیس و تحریک سران عشایر بر ضد دولت مرکزی از ملی شدن صنعت نفت تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ علی‌رغم پرداختن به مسأله دخالت خارجی در این واقعه در حد مسائل سطحی مانده است و صرفاً به نقش انگلیس به تحریک عشایر بر ضد جنبش پرداخته است. غفاری هاشجین و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله عملکرد بخش فارسی رادیو بی‌بی‌سی از جریان ملی شدن صنعت نفت تا کودتا ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ صرفاً به نقش رادیو بی‌بی‌سی و از منظر نقش رسانه به جنبش ملی شدن نفت پرداخته است.

بنابراین، در خصوص تمایز و نوآوری این پژوهش با سایر پژوهش‌ها، با نگاهی اجمالی به آثاری که شرح آن‌ها در بالا رفت می‌توان دریافت که این نوشته‌ها، بیشتر عوامل و متغیرهای داخلی تأثیرگذار بر جنبش مورد مطالعه در این پژوهش را مورد بررسی قرار داده و توجه دقیق و عمیقی به عوامل خارجی بویژه تأثیر ساختار و نظام بین‌الملل بر این رویداد تاریخی نداشته‌اند. همچنین اگرچه معدود آثاری هم یافت می‌شود که روشمند بوده و با بهره‌گیری از روش‌ها و نظریات معتبر و شناخته شده علمی این رویدادها را بررسی کرده‌اند با این حال عمده این آثار و تلاش‌های علمی جنبه تاریخی-توصیفی داشته و بیشتر به ذکر وقایع بسنده کرده‌اند. لذا از این منظر نیز رویکرد پژوهش‌واحد نوآوری است.

مبانی نظری پژوهش

رویکرد نو واقع‌گرایی

واقع‌گرایی ریشه در تاریخ بشری دارد، اما پیدایش رسمی آن به دوره پس از جنگ جهانی دوم بازمی‌گردد. پیش از جنگ جهانی دوم، اندیشه واقع‌گرایی از سوی ادوارد کار ارائه شد و مورگنتا آن را به صورت الگویی علمی عرضه کرد. واقع‌گرایی ضمن قبول تکثر ماهیت انسانی، خواهان ایجاد حوزه‌ای مستقل برای سیاست است. در نگرش واقع‌گرایی، قدرت زیر بنای سیاست و شکل دهنده روابط بین‌الملل محسوب می‌شود. واقع‌گرایی یکی از نظریه‌های روابط بین‌الملل است که سیاست‌های جهانی را بر اساس رقابت دولت‌ها بر سر منافع ملی خود تعریف می‌کند. واقع‌گرایی، مهم‌ترین و پایدارترین نظریه روابط بین‌الملل محسوب می‌شود. معمولاً جاذبه این نظریه به دلیل نزدیکی آن با عملکرد سیاست‌مداران و همچنین فهم متعارف از سیاست بین‌الملل، دانسته می‌شود. همچنین با وجود اصول و وجوه مشترک در میان نظریه‌پردازان واقع‌گرایی، این مکتب یک کلیت کاملاً یکپارچه نیست. واقع‌گرایی به عنوان یکی از سنت‌های نظریه روابط بین‌الملل بر چهار گزاره متمرکز است:

الف) نظام بین‌الملل آنارشیک است: هیچ بازیگری که قادر به تنظیم روابط متقابل دولت‌ها باشد، مافوق دولت‌ها وجود ندارد. دولت‌ها به جای اینکه از سوی قدرت مافوقی به آن‌ها دیکته شود، خود باید در روابط با دیگر کشورها وارد شوند نظام بین‌الملل در یک وضعیت ستیز دائمی قرار دارد. ب) دولت‌ها مهم‌ترین بازیگران نظام بین‌الملل هستند: دولت‌ها تمایل دارند به دنبال منافع ملی خود باشند (اصل خودیاری) و خودیاری مبتنی بر پدیده قدرت است. گروه‌ها برای به دست آوردن بیشترین منابع ممکن در تلاش هستند. ج) نگرانی اصلی تمامی دولت‌ها حفظ بقا می‌باشد: دولت‌ها برای حفظ بقای خود نیروها و ظرفیت نظامی خود را بیشتر می‌کنند، که این امر ممکن است به معمای امنیت منجر شود. د) موازنه قوا: از آنجا که قدرت هر بازیگر تهدیدی برای دیگران است، موازنه قوا تنها راه حل جلوگیری از قدرت یافتن دیگران است.

نو واقع‌گرایی یا واقع‌گرایی جدید در واقع تلاشی در جهت علمی کردن واقع‌گرایی کلاسیک است. نوواقع‌گرایی یا واقع‌گرایی ساختاری یکی از نظریه‌های روابط بین‌الملل است که اولین بار توسط کنت والتز در کتاب نظریه سیاست بین‌الملل در سال ۱۹۷۹ طرح شد در کنار نئولیبرالیسم، نوواقع‌گرایی یکی از تأثیرگذارترین رویکردهای معاصر به روابط بین‌الملل بوده‌است. هر دو دیدگاه، در دهه گذشته نظریه روابط بین‌الملل را تحت سلطه خود داشته‌اند. اصلی‌ترین بحث این نظریه تأثیرات ساختار نظام بین‌الملل بر رفتار بازیگران است، بدین معنی که از نظر نوواقع‌گرایان ساختار نظام بین‌الملل تعیین‌کننده اصلی رفتار بازیگران است. والتز در تبیین ساختار نظام بین‌الملل آن را مجموعه‌ای از سه رکن دولت‌ها، آنارشی، و توزیع توانایی‌ها می‌داند و به دلیل ثابت بودن دو رکن اول نتیجه می‌گیرد که تغییرات ساختار محصول تغییر در توزیع توانایی‌ها بوده و همین مسأله بر رفتار بازیگران در نظام بین‌الملل تأثیر می‌گذارد. در اندیشه نو واقع‌گرایی که کنت والتز بر آن تأکید داشته مبحث سیستم بسیار مورد توجه است به طوری که از نظر والتز بازیگران در درون یک سیستم با همدیگر رابطه دارند و دیگر موضوع ساختار نظام بین‌الملل است که در درون سیستم مورد نظر والتز به اجرای عملکرد خود می‌پردازد.

به زعم والتز تعریف یک ساختار مستلزم چشم‌پوشی از این مسأله است که چگونه آن‌ها در مقابل یکدیگر موضع می‌گیرند یعنی به چه ترتیبی در مقابل یکدیگر قرار می‌گیرند و موقعیت آن‌ها در مقابل یکدیگر چگونه است؟ والتز تصریح می‌کند که تعاملات در سطح بازیگران به وقوع می‌پیوندد. لیکن این که بازیگران چگونه در رابطه با یکدیگر موضع می‌گیرند از ویژگی‌های بازیگران محسوب نمی‌شود. موضوع بازیگران در مقابل یکدیگر به عبارت دیگر ترکیب قرار گرفتن بازیگران از ویژگی‌های سیستم به شمار می‌آید. ساختارها به گونه‌ای تعریف شده ممکن است ثابت باشد، در حالی که رفتار و تعاملات واحدها ممکن است دگرگون شود. بنابراین، ساختار با توجه به ترتیب قرار گرفتن اجزایش تعریف می‌شود. به نظر والتز، ساختار از آنجایی که یک پدیده انتزاعی است، نمی‌تواند به وسیله ویژگی‌های مادی سیستم تعریف شود بلکه باید به وسیله نحوه تنظیم اجزای سیستم تعریف گردد. (Waltz, 1979:79)

در سیستم نظام بین‌الملل، مبحث ساختار بین‌الملل بسیار از نظر مفهوم با سیستم نزدیک است اما آنجا در خصوص ساختار نظام بین‌الملل باید به آن پرداخت این است که منظور از ساختار نظام بین‌الملل مجموع بازیگران که در داخل سیستم در حال فعالیت هستند نیست لزوماً، بلکه از نظر کنت والتز و اندیشه نو واقع‌گرایی ساختار نظام بین‌الملل عبارت است از نوع آرایش و نظم است که بازیگران سیاسی در صحنه نظام بین‌الملل دارند به عنوان مثال وقتی در زمان رخداد جنبش ملی شدن صنعت نفت از جنگ سرد سخن به میان می‌آید منظور نظم بین‌المللی حاکم در صحنه نظام بین‌الملل است که در آن مقطع زمانی بر صحنه نظام بین‌الملل حاکم است و بر اساس آن ساختار (آرایش و نظم حاکم) تأثیر بر فعالیت بازیگران سیاسی در سطح بین‌المللی و ملی و حتی جنبش‌های فرو ملی می‌تواند قابل تأمل باشد.

والتز مفهوم ساختار را بر مبنای این واقعیت قرار می‌دهد که بازیگران به گونه‌ای متفاوت در کنار هم قرار می‌گیرند و گرد هم می‌آیند و در حین اینکه در تعامل با یکدیگر هستند نتایج متفاوتی ایجاد می‌کنند. ساختار بیانگر ترتیب یا نظم اجزای یک سیستم است ساختار مجموعه نهادهای سیاسی نیست، بلکه ترتیب و نظم آنهاست. کنت والتز در کتاب نظریه سیاست بین‌الملل از طریق تعریف ساختار داخلی در یک کشور سعی نمود این تعریف را در سیاست بین‌الملل به کار ببرد، وی سعی کرد ابتدا اجزای تعریف‌کننده ساختار سیاسی داخلی را مشخص کرده و سپس کاربرد این اجزاء تعریف‌کننده را در سیاست بین‌الملل توضیح می‌دهد (Waltz, 1979:80). از نظر والتز اجزا سیستم‌های سیاسی داخلی دربردارنده روابط فرادست و فرودست می‌باشد. در این سیستم

سیاسی برخی دستور صادر می‌کنند و برخی دیگر مجبور به اطاعت از آن دستورها هستند. سیستم داخلی به صورت متمرکز و سلسله‌مراتبی هستند برعکس اجزای سیستم بین‌المللی نه به صورت متمرکز و سلسله‌مراتبی بلکه به صورت هم‌پایه و برابر هستند. بنابراین از نظر والتز سیستم‌های بین‌المللی به صورت غیرمتمرکز و آنارشی هستند. بنابراین اصول نظم‌دهنده در ساختار داخلی و بین‌المللی به گونه‌ای متفاوت از یکدیگر هستند. والتز در خصوص اجزا و اصول نظم‌دهنده بین‌المللی از نظریه اسمیت در اقتصاد استفاده می‌کند و سیستم سیاسی بین‌المللی را شبیه بازارهای اقتصادی می‌داند یعنی سیستم سیاسی بین‌المللی حاصل اقدام مشترک واحدهای است که به دنبال منافع خود هستند (waltz, 1979: 82).

با توجه به تفاوت اساسی سیستم داخلی که در آن نظم حاکم است، با سیستم بین‌المللی که با بی‌نظمی و آنارشی مشخص می‌شود والتز معتقد است که اصل نظم‌دهنده سیستم بین‌الملل همان فقدان دولت مرکزی و به عبارت دیگر وجود آنارشی است. والتز معتقد است که از لحاظ بین‌المللی محیط عمل دولت‌ها با ساختار سیستم‌شان به واسطه این واقعیت استقرار می‌یابد که دولت‌ها بقا را بر اهداف دیگری که در کوتاه مدت قابل دسترسی باشند ترجیح می‌دهند. به نظر والتز ممکن است دولت‌ها و رفتارشان را به خاطر ساختاری که آن‌ها از طریق تعاملات با دولت‌های دیگر شکل می‌دهند، تغییر دهد (waltz, 1979: 89-90). دومین عنصر تعریف‌کننده ساختار از نظر والتز در ساختار سیاسی داخلی، عبارت است از کارکردی که به وسیله واحدهایی که از یکدیگر متمایز هستند، انجام می‌پذیرد از دیدگاه والتز، دولت‌هایی که واحدهای سیستم بین‌المللی سیاسی محسوب می‌شوند، رسماً به خاطر کارکردهایی که انجام می‌دهند از یکدیگر متمایز می‌شوند، آنارشی حاکم بر سیستم بین‌المللی به روابط برابر میان واحدهای سیستم و این امر نشانگر یکسان بودن آن واحدها است. ساختار بین‌المللی صرفاً زمانی تغییر پیدا خواهد کرد که اصل سازمان‌دهنده دستخوش تغییر و تحول شود و یا به عبارت دیگر این اصل در انجام وظایفش با شکست روبرو شود و همچنین در توانایی واحدها تغییراتی صورت بگیرد (احمدی، ۱۳۷۶: ۱۲۳). اما از نظر والتز علاوه بر دو عنصر ذکر شده عنصر سومی که معرف ساختار است توزیع توانایی‌های واحدها در سیستم بین‌الملل است او به سیستم نظام بین‌المللی می‌پردازد که از نظر او فاقد اقتدار مرکزی است و آنارشیک است لذا تأثیرگذاری واحدها یا همان (کشورها) در این سیستم را بر اساس قدرت یا توانایی متفاوت می‌بیند. با عنایت به توضیحات مطرح شده، پژوهش حاضر تلاش دارد تا ملی شدن صنعت نفت را در پرتو دیدگاه والتز مورد بررسی قرار دهد.

ساختار نظام بین‌الملل در دهه ۱۳۲۰/۱۹۴۰؛ ماهیت و ویژگی‌ها

تا قبل از طرح مفهوم نظام بین‌الملل که توسط مورتون کاپلان در سال ۱۹۵۷ وارد عرصه سیاسی و بین‌المللی شد؛ مطالعه ساختار نظام بین‌الملل بصورت سنتی و کلاسیک صورت می‌پذیرفت. اگر بپذیریم که ساختار نظام بین‌الملل متشکل از واحدها یا بازیگران سیاسی، یعنی ملت، دولت‌ها (کشورها) و سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای است باید گفت که در این ساختار ما شاهد همبستگی و به هم پیوسته بودن دو محیط داخلی و خارجی هستیم و به همین دلیل بقاء و یا احیاناً از بین رفتن ساختار نظام بین‌الملل در یک مقطع خاص بستگی به درجه همگونی و هماهنگی دو محیط داخلی و خارجی خواهد داشت.

ساختار نظام بین‌الملل بصورت عام و ساختار و نظم حاکم در دهه ۱۳۲۰/۱۹۴۰ بصورت خاص دارای ویژگی‌های است که از اهم آن می‌توان به آنارشیک بودن نظام بین‌الملل، ضمن هماهنگی واحدها و نظام جهت به حداکثر رساندن منافع اعضا و به حداقل رساندن تعارضات موجود اشاره داشت. در ساختار نظام بین‌الملل به دلیل فقدان سیستم کنترل مرکزی برای واحدها ما شاهد شناور بودن قدرت، تحصیل منافع واحدهای سیاسی و بین‌المللی هستیم. دیگر خصوصیت ساختار نظام بین‌الملل شاخص قدرت و منافع ملی است که بعنوان پیشران سیاست خارجی قدرت‌ها و واحدهای سیاسی عمل می‌کند که در نظام شبه آنارشی بین‌المللی منافع ملی واحدهای سیاسی بخصوص قدرت‌های بزرگ تعیین‌کننده خط مشی ساختار نظام بین‌الملل در صحنه جهانی است.

در خصوص جایگاه ایران در ساختار نظام بین‌الملل در برهه زمانی مورد نظر (۱۳۲۰/۱۹۴۰) باید گفت که ایران بعنوان یک کشور جهان سوم و در دورانی که صف‌بندی‌های سیاسی و ایدئولوژیک در صحنه نظام بین‌الملل در حال شکل‌گیری بود یک جایگاه بسیار شکننده و به شدت وابسته به ساختار نظام بین‌الملل بود. در هر حال برای مطالعه روابط ایران، در عرصه روابط بین

الملل با سایر کشورها، اصطلاح کنش یا وابستگی متقابل بیشتر کاربرد دارد. هر اندازه سطح وابستگی متقابل بیشتر باشد، میزان کنش متقابل نیز بیشتر است: کنش متقابل نه تنها تقاضا و پاسخ اقدامات کشورها، سازمان‌های بین‌المللی و سایر اقدامات غیره دولتی، بلکه همچنین روابط ورای مرزهای ملی، مانند تجارت، سرمایه‌گذاری، انتقال تکنولوژی و گسترش تهاجم فرهنگی را نیز در بر می‌گیرد (ازغندی، ۱۴: ۱۳۸۱).

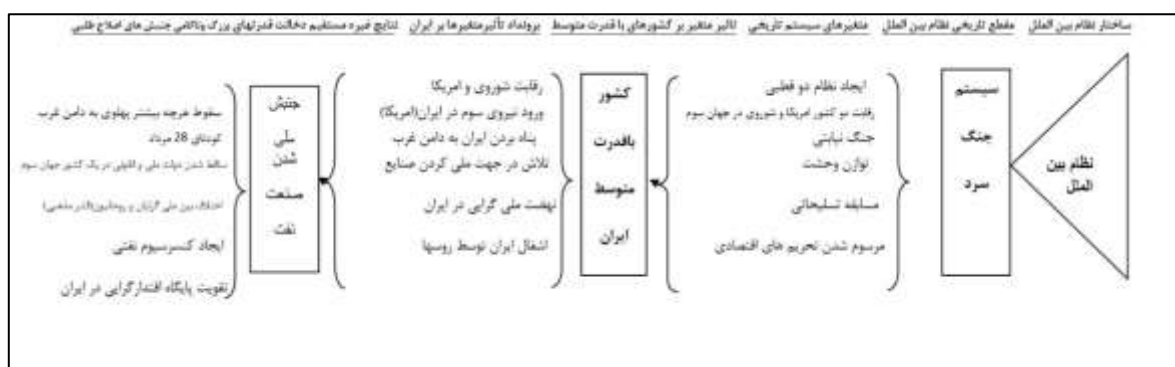
به جهت مطالعه سیاست خارجی ایران در برهه مورد نظر (۱۳۲۰/۱۹۴۰) می‌توان گفت که سیاست خارجی ایران در صحنه جهانی و بین‌المللی در این مقطع به دلیل نفوذ قدرت‌های بزرگ در ایران که آنهم خود به دلیل ضعف دولت‌های بی ثبات در ایران پس از اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ صورت پذیرفته و همچنین عملکرد ضعیف دولت‌ها که باعث تضعیف، حاکمیت و حکومت مرکزی گردید، موجب وابستگی متقابل جهت‌گیری سیاست خارجی ایران با تعاملات سیاسی و بین‌المللی در نظام بین الملل ما بین قدرت‌های جهانی در آن مقطع شد.

نقش ساختار نظام بین‌الملل در جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران

چنانکه که پیشتر ذکر آن رفت در دوران ملی شدن صنعت نفت در ایران یا به تعبیری پس از جنگ جهانی دوم نظم حاکم در نظام بین‌الملل بر اساس جنگ سرد بود، به طوریکه کشورهای فاتح جنگ جهانی دوم آمریکا و شوروی هر کدام سعی در ایجاد فضای جدیدی در کره خاکی نموده و هر کدام تابع یک ایدئولوژی بوده و صف‌بندی‌های جدیدی صورت پذیرفت. بعنوان مثال شوروی که سردمدار بلوک شرق و ایدئولوژی کمونیستی بود سعی نمود در کشورهای منطقه و اروپای شرقی دست بالا را داشته باشد که ایالات متحده آمریکا که پیش از این سیاست انزوا را در صحنه نظام بین‌الملل برگزیده بود و دنباله‌رو سیاست‌های انگلستان بود از خلاء ایجاد شده از ضعف و ناتوانی انگلستان پس از جنگ جهانی دوم اردوگاه امپریالیستی و دموکراسی خواهی را در مقابل ایدئولوژی کمونیسم شوروی که از انقلاب اکتبر روسیه متبلور گردیده بود علم نمود.

در خصوص ویژگی‌های جنگ سرد که نظم حاکم بر نظام بین‌الملل در آن مقطع زمانی بود باید گفت که ترس از سلاح‌های هسته‌ای، گسترش درگیری‌های غیره مستقیم و تقسیم جهان به دو بلوک از جمله ویژگی‌های جنگ سرد است. در مورد علل اصلی ایجاد جنگ سرد اشتیاق شوروی و آمریکا به گسترش ایدئولوژی مربوط به خود در سراسر جهان است که در بسیاری از نقاط با یکدیگر درگیر می‌شوند. همچنین مسابقه تسلیحاتی دو ابرقدرت که باعث تشدید رقابت دو کشور در صحنه نظام بین الملل شد از اهم موارد بالا می‌باشد.

در ذیل نمودار مفهومی پژوهش در خصوص تأثیر ساختار نظام بین‌الملل بر ملی شدن صنعت نفت و نتایج آن برای روشن شدن بیشتر موضوع پژوهش آورده شده است.

الگوی نظری این پژوهش بررسی جنبش اصلاح طلبی ملی شدن صنعت نفت بر اساس نظریه نو واقع‌گرایی است که بر اساس این نظریه دو مؤلفه قدرت و منافع ملی شاخص برای حرکت کشورها در صحنه نظام بین‌الملل است. لذا کشور ایران در منطقه خاورمیانه که هارتلند انرژی نام گرفته است واقع شده و طبیعتاً دارای منابع انرژی فراوان می‌باشد که این امر باعث رقابت کشور های صنعتی و قدرتمند در آن مقطع برای این کالای استراتژیک شده است.

در ابتدا رقابت‌های نفتی بر سر منافع نفتی در ایران عمدتاً بین انگلستان و شوروی بود که این امر پس از جنگ جهانی دوم و جایگزینی آمریکا به جای انگلستان و محور شدن این کشور برای جهان غرب مابین آمریکا و شوروی بر سر منابع نفتی در ایران رقابت شدیدی در گرفت که این رقابت شدید باعث فشار دو بلوک شرق و غرب بر ایران برای استحصال نفت از سوی هر دو اردوگاه شرق و غرب گردید. نهایتاً این امر باعث به قدرت رسیدن دولتی مستقل در ایران (دولت دکتر مصدق) شد که با ارائه سیاست موازنه منفی در صدد بستن راه بر بازیگران خارجی در رقابت بر سر منابع نفتی در ایران شد. همچنین مسأله ملی شدن صنعت نفت در دستور کار قرار گرفت و رسماً علی‌رغم دعوای ایران و شرکت ملی نفت ایران و انگلیس نفت ایران ملی اعلام گردید. بازیگران خارجی و قدرت‌های فعال در صحنه نظام بین‌الملل در قالب جنگ سرد با همدیگر به رقابت پرداخته و در جهت اخذ امتیازات نفتی در ایران تلاش کردند اما با ارائه سیاست موازنه منفی عملاً راه بر اخذ این‌گونه امتیازات در دولت دکتر مصدق بسته شد و از طرفی کشورهای بلوک غرب بالاخص انگلیس و آمریکا از داخل ایران برای کنار زدن دولت مصدق از طریق مجلس و شاه مایوس شده و بلوک شرق به رهبری شوروی نیز که از سیاست موازنه منفی مصدق ناخشنود بود هیچ‌گونه حمایتی از دولت مصدق نکرد. علی‌رغم اینکه حزب توده ارگان رسمی و فعال آن دولت در ایران با مصدق همراهی نمود اما شوروی عملاً در قبال دعوای انگلستان و آمریکا با دولت مصدق به نظاره نشست. لذا غرب و به خصوص انگلستان و آمریکا چاره کار را در مداخله نظامی و انجام کودتا برای برکناری دولت مصدق یافتند و با ارائه راهکار و مدیریت کودتا توسط سرویس‌های سیاسی دو کشور دولت مصدق را ساقط نمودند. در مجموع کودتا بازخورد رقابت دو بلوک شرق و غرب در ایران و سیستم موازنه منفی در آن مقطع بود که از سوی ساختار نظام بین‌الملل صادر شد.

نظم جنگ سرد، قدرت‌های بزرگ و جنبش ملی شدن صنعت نفت در ایران

جهت‌گیری‌ها و رفتار قدرت‌های بزرگ در مقطع جنگ سرد که نظم جهانی حاکم در صحنه نظام بین‌الملل بود باعث عقیم ماندن جنبش ملی شدن صنعت نفت در ایران شد. رویدادهایی چون شروع رقابت آمریکا و شوروی پس از افول هژمونی انگلیس در صحنه نظام بین‌الملل، خروج آمریکا از انزوای بلوک شرق، رقابت ایدئولوژیک شوروی با غرب، طرح دعوای حقوقی بین ایران و انگلیس، مرسوم شدن تحریم‌های اقتصادی و نهایتاً طرح‌ریزی کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ باعث سقوط دولت قانونی مصدق و عقیم ماندن جنبش ملی شدن صنعت نفت در ایران شد.

رقابت آمریکا و شوروی پس از افول هژمونی انگلیس در صحنه نظام بین‌الملل

برای بررسی نقش قدرت‌های بزرگ در قبال ملی شدن صنعت نفت در ایران باید ظرف زمانی آن مقطع که در دوران پس از جنگ جهانی دوم و طلوع جنگ سرد بود را در مطنح نظر قرار داد. در دوران پس از جنگ جهانی دوم از هژمونی انگلستان به دلیل صدمه دیدن از جنگ در نظام بین‌الملل کاسته شد و ایالات متحده آمریکا که پس از جنگ جهانی دوم کمترین صدمه را از جنگ دیده بود و بعنوان اصلی‌ترین فاتح جنگ جهانی دوم توانست جایگاه انگلستان را در صحنه نظام بین‌الملل تصاحب نموده و بعنوان قدرت برتر جهانی و سردمدار اردوگاه لیبرالیسم و جهان آزاد مطرح گردد و از طرفی اتحاد جماهیر شوروی بعنوان کشوری که مانع پیشروی هیتلر و ماشین جنگی او شده بود بعنوان سردمدار اردوگاه کمونیسم در آن مقطع سر برآورد و صف‌بندی‌های جدیدی در قالب جنگ سرد در صحنه نظام بین‌الملل شکل گرفت. نقش انگلستان بعنوان کشوری که مستقیم درگیر با ایران در مبحث ملی شدن صنعت نفت بود و همچنین نقش آمریکا بعنوان متحد انگلستان در اردوگاه لیبرالیسم در قبال ملی شدن صنعت نفت که بر اساس منافع آن کشور دچار تغییر گردید قابل تأمل است، اما قابل تأمل‌تر از دو کشور فوق نقش شوروی بعنوان رقیب جدید اردوگاه غرب پس از جنگ جهانی دوم است چرا که نه تنها شوروی در ملی شدن صنعت نفت روبروی اردوگاه غرب قد علم نکرد بلکه با سیاست صرف زمان بیشتر برای واکنش، عملاً باعث شکل‌گیری کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ در ایران شد.

خروج امریکا از انزواطلبی

سیاست انزوا طلبی ایالات متحده آمریکا که در پی دکترین مونرو در این کشور بر سیاست خارجی آن حاکم شد پس از ورود آمریکا در جنگ جهانی دوم به پایان رسید. در واقع مهمترین مورد انزواطلبی از سیاست بین‌المللی، سیاست خارجی ایالات متحده آمریکا در قرن نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم است. بعد از حمله ژاپن به کشتی‌های امریکایی در بندر پرل هاربر در ۱۹۴۱ پای آمریکا به جنگ جهانی دوم کشیده شد و دوران سیاست انزواطلبی‌اش به پایان رسید و پس از آن بود که به دلیل افول هژمونی انگلستان و بوجود آمدن خلاء قدرت در صحنه نظام بین‌الملل آمریکا در صدد پر کردن جای خالی انگلستان به عنوان قدرت برتر جهانی در مناسبات بین‌المللی فعال مایشاء گردید و از بد حادثه دوران ملی شدن صنعت نفت در ایران مقارن با خروج ایالات متحده آمریکا از انزوای بین‌المللی و فعال شدن این کشور در صحنه نظام بین‌الملل بود که این امر توانست برای کشوری جهان سوم که در پی ملی کردن یکی از صنایع خود بود ایجاد مشکل نماید و با همراهی دو دولت آمریکا و انگلیس جنبش ملی شدن با کودتا عقیم گردید. پس از جنگ جهانی دوم و ورود جدی آمریکا در صحنه نظام بین‌الملل، جایگزینی این کشور به جای انگلستان در سیاست جهانی و تشکیل دو بلوک شرق و غرب که باعث شکل‌گیری جنگ سرد و ایجاد نظم جدیدی در نظام بین‌الملل گردید، آمریکا به کشورهای جهان سوم بیشتر توجه نمود و بر اساس طرح‌های ترومن و طرح مارشال در صدد کمک به کشورهای دیگر گردید که بتواند نفوذ خود را در جهان گسترش دهد. بر اساس طرح ترومن و سیاست سد نفوذ برای مقابله با کمونیسم جایگاه ایران در نزد ایالات متحده بسیار افزایش یافت و موضوع مهم دیگر در نگاه آمریکایی‌ها در روابط با ایران منابع نفتی این کشور در ایران بود که سیاست آمریکا را پس از جنگ جهانی دوم تغییر داد.

در اینجا باید بازگردیم به اختلاف نظرهایی که گفته می‌شد در میان آمریکا و انگلستان وجود دارد. این اختلاف نظرها هیچ‌گاه جنبه اساسی و ایدئولوژیک نداشت. هر دو کشور از دید منافع و مصالح خود می‌نگریستند و منافع و مصالح جهانی آن‌ها ملاً با هم تطبیق می‌کرد. هیچ یک از آن‌ها حاضر نبودند کاری بکنند که امنیت سرمایه‌هایشان در سرتاسر دنیا در معرض تهدید قرار گیرد. آمریکا هم مانند انگلیس در واقع ترجیح می‌داد که به جای دکتر مصدق سیاستمداری سازگارتر و نرمش پذیرتر بر سر کار بیاید و مسأله نفت بی سر و صدا خاتمه پذیرد. هیچ یک از دو کشور حاضر نبودند سر سوزنی به قرار و مدارهای پنجاه - پنجاه در زمینه نفت خدشه‌ای وارد آید. کمپانی‌های آمریکایی در این باره تعصب و حساسیت شدید نشان می‌دادند. لیکن این معنی مانع از آن نبود که در عین حال همچون گذشته گوشه چشمی به نفت ایران داشته باشند و فرصتی را که دست می‌دهد برای شکستن سد انحصار رقیب تجاری خود مغتنم نشمارند (موحد، ۱۹۲:۱۳۷۸). آنچه در خصوص آمریکا و ملی شدن صنعت نفت باید گفت این است که سیاست این کشور در قبال این مهم در طول نهضت ملی شدن نفت در نوسان بوده است. آمریکا در ابتدا شکل‌گیری نهضت ملی شدن صنعت نفت در ظاهر خود را موافق این سیاست معرفی می‌کرد، اما پس از اختلاف شرکت نفت ایران و انگلیس با ایران سعی کرد نقش میانجیگری را در قبال ملی شدن صنعت نفت ایران ایفا کند. اما در نهایت به دلیل نفوذ بیشتر در ایران و رقابت خود با شوروی و به جهت جلوگیری از رشد کمونیسم در منطقه درصدد همراهی با انگلستان برآمد و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ را در ایران به اجرا درآورد.

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ فرصت مغتنمی را برای آمریکا فراهم نمود که فعالیت‌های اطلاعاتی، نظامی و مالی خود را در ایران گسترش دهد ... و شرایطی را برای شرکت‌های بزرگ نفتی فراهم آورد که به رابطه ناعادلانه خود با ایران ادامه دهند (ازغندی، ۱۳۸۱:۲۴۰). سیاست ایالات متحده آمریکا در ایران تا اجرای خلع ید (شرکت نفت ایران - انگلیس) مبتنی بر حمایت از نهضت و حکومت دکتر مصدق بوده، از مهر ۱۳۲۹ تا فروردین ۱۳۳۰ هرچند که دولت آمریکا فعالیت‌های جاسوسی گسترده‌ای در ایران به اجرا گذارد و حتی از اقدامات خرابکارانه انگلستان علیه دولت ایران ممانعت به عمل نیاورد، ولی از ملی شدن صنعت نفت نیز حمایت کرد. ماکس تونبرگ رئیس مؤسسه مشاوران ماوراء بحار آمریکا، جورج مک‌گی معاون وزارت امور خارجه در امور خاورمیانه، جرال دوه‌ر رابزن سیاسی سفارت آمریکا در تهران و به ویژه هنری‌گریدی سفیر این کشور در ایران در مصاحبه‌ها و سخنرانی‌های خود مرتباً دولت ایران را به ملی کردن صنعت نفت تشویق می‌کردند. بدین دلیل بود که جامعه روشنفکری و میلیون ایرانی در مبارزه با انگلستان سیاست خود را بیشتر بر مبنای رقابت آمریکا و انگلستان و برخورداری از حمایت واشنگتن بنا نهاده بودند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۶۸:۵). در ارتباط با تغییر موضع آمریکایی‌ها در قبال ملی شدن صنعت نفت باید گفت که نقش

انگلیسی‌ها در تغییر موضع آن‌ها بسیار برجسته است و انگلستان سعی می‌کرد آمریکا را در خصوص این موضوع از حالت حمایت یا بی طرفی خارج نماید و با توصیه انگلیسی‌ها به آمریکایی‌ها سیاستمداران طرفدار ملی شدن نفت در ایران که در آمریکا در سر کار بودند برکنار شدند. این تغییر موضع در بیانیه دولت آمریکا راجع به نفت ایران که در تاریخ ۲۸ اردیبهشت ۱۳۳۰ برابر با ۱۸ مه ۱۹۵۱ به دست ایران رسید کاملاً مبرهن و مشخص است: «عقیده ممالک متحده آمریکا بر این است که ایران و انگلستان دارای اشتراک منافی چنان قوی هستند که باید از طریق مذاکرات دوستانه راه‌حلی بیابند ... چنین به نظر می‌رسد که از طریق این نوع مذاکره آمل و منافع ایران تأمین گردد و منافع انگلستان محفوظ بماند و نفت ایران به بازارهای جهان آزاد کماکان ادامه یابد (اسناد نفت، ۸۰:۱۳۳۰). بیدل اسمیت در نامه مورخه ۱۹ اوت خطاب به سرپرست ریکسن قائم مقام وزیر خارجه بریتانیا می‌گوید: «به هیچ وجه روشن نیست که شکست کودتا و فرار شاه به پیروزی قطعی مصدق انجامیده باشد بلکه این حوادث ممکن است احساساتی را که از مدت‌ها پیش بر ضد مصدق انباشته شده است تحریک کند و به انفجار بکشاند.» (موحد، ۸۷۹:۱۳۷۸).

باز به روایت اسناد، به سفیر آمریکا در رم دستور داده شده بود که شاه را ببیند و از او بخواهد تا اعلامیه‌ای بدهد و تأکید کند که در اقدام به عزل مصدق و تعیین زاهدی بر حسب اختیارات قانونی خود عمل کرده و چون حرمت او را نگاه نداشته‌اند برای احتراز از خونریزی کشور را ترک گفته است. شاه باید بگوید که کودتایی از جانب او در کار نبوده بلکه این دکتر مصدق است که دست به کودتا بر ضد او زده است. این همه دلالت بر آن دارد که آمریکا قصد برگشت از راهی که در پیش گرفته بود نداشت (موحد، ۸۷۹:۱۳۷۸). آمریکایی‌ها به دلیل تضعیف قدرت انگلستان در صحنه جهانی نظام بین‌الملل پس از جنگ جهانی دوم سعی کردند از خلاء به وجود آمده در نظام بین‌الملل استفاده نموده و نسبت به صف‌بندی جدید نیروهای اردوگاه لیبرالیسم اقدام نموده و در رویارویی با شوروی که اردوگاه کمونیستی را تشکیل می‌داد از بحران نفت ایران و شرکت نفت ایران و انگلیس که عملاً دولت انگلستان را وارد این موضوع نموده بود نهایت استفاده را کرده و ساختار نظام بین‌الملل در آن مقطع آن‌ها را به اتخاذ و اجرای سیاست دوگانه و به تعبیری سیاست فرصت طلبانه در این موضوع سوق داده بود. از نظر جیمز بیل نویسنده معروف، آمریکایی‌ها سعی داشتند: «همزمان با آرام کردن و به آشتی کشاندن انگلیسی‌ها، مصدق را هم به نوعی به سازش راضی کنند» در مجموع آمریکایی‌ها سعی داشتند از فشار اقتصادی و حملات نظامی احتمالی انگلیسی‌ها علیه ایران جلوگیری و از طرفی با سیاست هویج و چماق مصدق را به سمت سیاست سازش سوق دهند. همه این‌ها در جهت جلوگیری از مداخله شوروی در ایران بود (بیل، ۱۰۵:۱۳۷۱). در نهایت این انگلیسی‌ها بودند که با تغییر هیئت حاکمه در آمریکا و به قدرت رسیدن جمهوری خواهان در آن مقطع به خصوص از نفوذ در وزارت خارجه و سیاست استفاده کنند و آمریکا را به کودتا ترغیب نمایند. انگلیسی‌ها توانستند با استفاده از نفوذ برادران دالس که وزارت خارجه و سازمان سیا را در اختیار داشتند، نظر خود را به آمریکایی‌ها بقبولانند و آن‌ها را در توطئه برای سقوط حکومت وقت ایران شریک سازند (نجاتی، ۲۰۰:۱۳۶۸). با روی کار آمدن جمهوریخواهان در آمریکا (ژنرال آیزنهاور) این امر باعث نزدیکی دیدگاه‌های دو کشور در خصوص لزوم ساقط شدن دولت مصدق در ایران شد. اما از نظر آقای جیمز بیل دو عامل اساسی در تغییر جهت سیاسی آمریکا در خصوص دولت دکتر مصدق از سیاست میانجی‌گری تا مداخله مستقیم و انجام کودتا مؤثر بوده است: «۱- اشتغال فکر دولت آمریکا به مبارزات کمونیستی در ایران ۲- نگرانی آمریکا از کوتاه ماندن دست غرب از ذخایر هنگفت نفت ایران» (بیل، ۱۱۱:۱۳۷۱).

علاوه بر این، آنچه در خصوص تغییر موضع آمریکا نسبت به جنبش ملی شدن صنعت نفت در ایران باید گفت این است که به قدرت رسیدن برادران دالس در دوران آیزنهاور در آمریکا و کنار گذاشتن دکترین سد نفوذ ترومن به دلیل عدم کارایی استراتژی جدیدی به نام طرح «انتقام گسترده» را در سیاست خارجی آمریکا مطرح نمودند که نه تنها هدف آن سد نفوذ کمونیسم بلکه عقب راندن و نابودی کمونیسم در هر نقطه از جهان بود. که بر اساس این طرح دولت آمریکا سیاست خود را در قبال جنبش ملی کردن صنعت نفت به دلیل احتمال نفوذ شوروی در ایران تغییر داد. اگر بخواهیم نقش آمریکا در کودتای ۲۸ مرداد به صورت اجمال بررسی بکنیم باید گفت که انگلستان طراح تز کودتای ۲۸ مرداد و آمریکایی‌ها عامل و مجری کودتای ۲۸ مرداد در سال ۱۳۳۲ بودند. به نظر می‌رسد شرایط یا ساختار نظام بین‌الملل و خلاء قدرت انگلیس در آن مقطع در صحنه نظام بین‌الملل از یک طرف، لزوم مبارزه با نفوذ کمونیسم در قالب جنگ سرد و دسترسی به منابع نفتی ایران به نفوذ در این

کشور به عنوان یک متحد در منطقه خاورمیانه و در نزدیکی شوروی آمریکایی‌ها را ترغیب نمود تا با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ نفوذ خود را در منطقه و به خصوص ایران گسترش دهند.

رقابت ایدئولوژیک شوروی با غرب

تحلیل نحوه برخورد شوروی با جنبش ملی شدن صنعت نفت نیازمند بررسی روابط شوروی با ایران قبل از شکل‌گیری این جنبش است. به صورت اجمالی باید گفت با عدم تصویب قرارداد قوام - سادچیکف در مجلس شورای ملی ایران این امر به منزله شکستی برای شوروی محسوب گردید، لذا شوروی تبلیغات گسترده‌ای را علیه دولت ایران آغاز کرد این تبلیغات عمدتاً متوجه انگلیسی‌ها و نیروهای داخلی آن‌ها در ایران بود و با ورود آمریکا در مسائل ایران در شکل‌گیری نهضت ملی شدن صنعت نفت آمریکا نیز مورد تبلیغات منفی شوروی قرار گرفت. با به قدرت رسیدن دکتر مصدق علی‌رغم مخالفت حزب توده عامل شوروی در ایران با دولت دکتر مصدق، شوروی‌ها سعی کردند نسبت به دولت او سیاست صبر و انتظار را پیشه نموده و منتظر تحولات بعدی بمانند. بر خلاف وجود شرایط مناسب برای شوروی در دوران نخست وزیری دکتر مصدق برای حمایت از دولت او، در مقابل انگلیس و آمریکا عملاً شوروی به این فرصت توجهی ننمود و نقش منفعلانه خود را در قبال جنبش ادامه دادند و حزب توده نیز حملات شدیدی علیه مصدق روا می‌داشت. اکثریت رهبری حزب توده، دکتر مصدق را نوکر آمریکا و جبهه ملی را جریان‌ی مربوط به بورژوازی ملاک و لیبرال ارزیابی می‌کرد. کمیته مرکزی حزب در موضع‌گیری‌های مختلف نسبت به جبهه ملی، آن را «جبهه امپریالیستی»، «ضد ملی» و «عامل استعمار» معرفی می‌کرد و مصدق و میلیون‌ها عوام فریبان و عاملین رسوایی استعمار می‌دانست، و حتی در زمانی که حکومت ایران در کار اجرای خلع ید از شرکت نفت انگلیس و ایران بود و انگلستان ایران را محاصره اقتصادی و تهدید نظامی می‌کرد، مطبوعات حزب توده مصدق را دلال نفتی و خیانت کاری که در صدد سازش با انگلستان است محکوم می‌کردند. سیاست صبر و انتظار شوروی در قبال جنبش ملی شدن نفت ایران در آن مقطع و عملیات حزب توده عامل شوروی‌ها به دولت مصدق باعث باز شدن فضای بیشتر برای انگلستان و آمریکا در مبارزه علنی با دولت مصدق و سرنگونی وی از قدرت در ایران شد. اتحاد جماهیر شوروی هم به لحاظ تأثیر از موضع‌گیری‌های حزب توده در ایران که از ثبات چندانی برخوردار نبود (بخش اقلیت حزب توده موافق حرکت مصدق در ملی شدن صنعت نفت بودند) و هم به دلیل ملاحظات بین‌المللی موضع مشخصی در مقابل نهضت ملی شدن صنعت نفت نداشت و موضع مخالف و یا موافق به صورت آشکار بروز نمی‌داد.

به عبارت دیگر دولت اتحاد شوروی نسبت به ملی کردن صنعت نفت، بی‌اعتنایی، بدگمانی و در برخی موارد با سعه صدر و روی خوش نشان دادن، توأم بود و برخورد رهبری حزب توده، ناپایدار، مبهم و به طور کلی مخالف ملی کردن صنعت نفت بوده است ... به تعبیر دقیق‌تر تا زمانی که جوزف استالین زنده بود، دولت اتحاد شوروی سیاست صبر و انتظار را نسبت به حرکت ضد انگلیسی و استقلال طلبانه مردم و رهبران آنان دکتر مصدق را دنبال می‌کرد (ازغندی، ۲۲۲:۱۳۸۱). سیاست شوروی در قبال جنبش ملی شدن صنعت نفت و سیاست موازنه منفی که مبتنی بر سیاست صبر و انتظار بود را به چند علت برگزیده بود. اول اینکه سیاست شوروی نسبت به ایران را عمدتاً ساختار نظام بین‌الملل یعنی آمریکا و به تعبیری ملاحظات بین‌المللی تعیین می‌نمود و همچنین به دلیل تصویب قانون منع اعطای امتیاز نفت به شرکت‌های خارجی شوروی نظر چندان خوشی به نیروهای ملی‌گرا از جمله دکتر مصدق نداشت و دیگر عامل این که به دلیل دخالت بی‌مورد و مکرر شوروی پس از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم در ایران و حمایت این کشور از حزب توده اندیشه‌های کمونیستی را در ایران گسترش می‌داد، افکار عمومی ایرانیان خیلی موافق کشور شوروی در ایران نبود لذا این عوامل و به علاوه تعداد دیگری از عوامل باعث شد که شوروی از جنبش در مقابل بلوک غرب و به خصوص آمریکا و انگلیس حمایت نکند علی‌رغم مخالفت ایدئولوژیکی که با بلوک غرب داشت. در دوران نخست وزیری مصدق مشکلات فی مابین ایران و شوروی که از مدت‌های مدیدی وجود داشت مزید علت گردید و باعث تنش و سردی روابط شوروی با ایران شد، از جمله این مسائل می‌توان به مسأله شیلات، استرداد بدهی‌های شوروی به ایران، تعیین حدود مرزی که از مسائلی بود که به قبل از شوروی و دوران تزارها برمی‌گشت و مسائل تجاری نیز باعث اختلاف نظر بین دو کشور گردید و همچنین استفاده از آب دریای خزر جهت ماهیگیری و تعیین حدود این دریا از مشکلات بین شوروی و دولت

مصدق بود که اکنون به واسطه رژیم حقوقی خزر بخش اعظمی از این دریا در اختیار فدراتیو روسیه و کشورهای حوزه دریای خزر همسایه ایران قرار گرفت در صورتی که در آن مقطع مصدق حاضر به عقب نشینی از حدود مرزی ایران در این دریا نمی‌شد. همچنین مصدق حاضر به تمدید امتیاز شیلات برای شوروی‌ها نشد.

در کتاب خاطرات و تألمات مصدق، مصدق در پاسخ به نماینده شوروی (سادچیکف) می‌گوید: «دولتی که امتیاز نفت را قبل از انقضای مدت، ملی کرد و کارمندان انگلیسی شرکت نفت را از ایران خارج نمود چطور می‌تواند قرارداد منتفی شده شیلات را ابقاء نماید و آن را کماکان در دست عمال شوروی بگذارد ... سادچیکف نیز در پاسخ می‌گوید: صحیح می‌فرمایند، ما نمی‌بایست از شما چنین تقاضایی کرده باشیم و عذرخواست و رفت و در روز انقضاء هم شیلات به تصرف دولت درآمد [ویکی از دلایلی] که شوروی از تحویل طلای ایران به دولت من خودداری کرد، امتناع از تمدید قرارداد شیلات بود (مصدق، ۱۳۶۵:۱۸۴). از دیگر مواردی که شوروی در قبال دولت دکتر مصدق عدم همراهی خود را نشان داد عدم پرداخت مطالبات ایران از شوروی که همان یازده تن طلای ایران در بانک‌های شوروی بود که این مطالبات در اختیار دولت مصدق قرار نگرفت اما پس از کودتای ۲۸ مرداد این مطالبات در اختیار کابینه زاهدی قرار داده شد. همچنین شوروی از خرید نفت ایران توسط خود و کشورهای شرقی که تحت بلوک شرق با این کشور هماهنگ بودند در دوران بحران اقتصادی ناشی از تحریم نفت ایران توسط انگلیس و آمریکا بود امتناع نمود و این امر باعث به زانو در آمدن دولت مصدق گردید به طوریکه مصدق خود می‌نویسد: «هفته‌ها با نمایندگان شوروی برای فروش نفت صحبت کردیم و به جایی نرسید. اگر آن‌ها پنج میلیون تن نفت فقط پنج میلیون تن از ما می‌خریدند، دولت انگلیس به گرد پای ما هم نمی‌رسید» (مصدق، ۱۳۵۹).

موضع انگلیس در قبال ملی شدن صنعت نفت به طور بدیهی از ابتدا مشخص بود که مخالف این جنبش است و موضع آمریکا دیگر قدرت جهانی نیز بر اساس آنچه بررسی گردید از ابتدای جنبش تا کودتای ۲۸ مرداد از جهت‌گیری موافق و میانجیگری تا مخالفت در نوسان بود، اما آنچه حلقه مفقوده پازل جنگ سرد و قدرت جهانی در آن مقطع بود موضع منفعلانه شوروی بود که با اتخاذ این موضع در قبال جنبش ملی شدن صنعت نفت باعث شد که دولت قانونی مصدق با کودتای انگلیسی - آمریکایی ساقط گردد. در مجموع می‌توان گفت که شوروی علی‌رغم تفاوت ایدئولوژیک با آمریکا و انگلیس در رقابت شدید با این دو کشور به دلایلی که در بالا ذکر آن‌ها رفت و همچنین به دلیل منفعی که آن کشور برای خود تعریف می‌کرد در آن مقطع از جنبش ملی شدن نفت حمایت نکرد بلکه ضمن عدم همراهی در جهت سقوط مصدق دست غربی‌ها به خصوص انگلیس و آمریکا را باز گذارد و به نوعی باعث ساقط شدن مصدق و دولتش گردید.

طرح دعاوی حقوقی بین ایران و انگلیس

از منظر حقوقی، با ارائه ماده واحده به مجلس در قانون عدم واگذاری امتیازات نفتی به خارجی‌ها بستر قانون ملی شدن صنعت نفت فراهم شد و همچنین با اجرای این قانون در کشور موضوع خلع ید شرکت سابق نفت ایران و انگلیس در ایران صورت پذیرفت. در خصوص دعاوی حقوقی شرکت نفت ایران و انگلیس و دولت انگلستان در مجامع بین‌المللی ایران مبحث ملی شدن صنعت نفت را یک مسأله داخلی دانست و شرکت نفت سابق را از اهرم‌های سیاست‌های امپریالیستی انگلیس در ایران خواند. سیاست خارجی انگلستان در رابطه با ایران در سال‌های قبل از کودتای ۲۸ مرداد در چند بعد قابل بررسی است، ابتدا دورانی است که قانون ملی کردن صنعت نفت در ایران اتفاق افتاد و دومین مرحله از سیاست خارجی انگلیس در رابطه با ایران در زمان خلع ید از شرکت نفت ایران و انگلیس به لحاظ قانونی شدن این امر صورت پذیرفت و مرحله سوم از روابط ایران و انگلیس به موضوع شکوایه‌ها و دعوای بین‌المللی ایران و انگلیس در مجامع جهانی ارتباط داشته که نهایتاً این امر به نفع دولت ایران به سرانجام رسید. حلقه آخر از روابط و سیاست خارجی انگلیس با ایران در آن مقطع در دوران تحریم نفتی ایران توسط شرکت‌های خارجی برای فروش نفت بود که این امر با موفقیت توسط انگلستان به انجام رسید و باعث فشار اقتصادی به دولت مصدق گردید و نهایتاً منجر به مهیا شدن بستر کودتا در ایران علیه مصدق شد.

در ۱۹ خرداد نخست وزیر ایران در جلسه افتتاحیه دیوان لاهه طی نطقی که جنبه حقوقی و سیاسی داشت، با استفاده از تریبون دیوان به تشریح سیاست استعماری انگلستان پرداخت و خاطر نشان کرد که شرکت سابق نفت انگلیس و ایران عامل

اجرای مقاصد امپرنالیستی انگلستان در ایران بوده است (ازغندی، ۱۳۸۱:۲۱۷). دیوان پس از بررسی درخواست ایران مبنی بر اینکه ملی کردن صنعت نفت یک موضوع داخلی است؛ ورود دیوان بر شکایت که انگلستان مطرح کرده است را ندارد. دولت انگلستان پس از ناکامی در طرح دعاوی در مجامع بین‌المللی در ایران دست به تحریکاتی می‌زند و باعث جنگ داخلی در کشور شد که مصدق برای کنترل ورود درباریان، خواستار داشتن پست وزارت جنگ شد اما شاه از دادن پست وزارت جنگ تحت اختیار مصدق خودداری ورزید و این امر باعث استعفای مصدق شد چرا که مصدق اعتقاد داشت با در اختیار نداشتن پست وزارت جنگ تأمین امنیت داخلی برای دولت مشکل خواهد بود. مصدق در نطق خود در این خصوص این طور بیان می‌کند: « داوطلبی من برای این پست، نه برای کار بود نه استفاده از حقوق ... داوطلبی من از این نظر بود که تصمیمات دولت ایران در آن وزارت اجرا شود» وزارت در آن مقطع زیر نظر شاه بود و اوامر شاه اجرا می‌شد اما دولت که مسئول امنیت داخلی کشور بود کاری نمی‌توانست انجام بدهد (مصدق، ۱۳۶۵:۲۵۹). مصدق برای اینکه بتواند از دخالت دربار بکاهد و به اوضاع کشور تسلط بیشتری داشته باشد از شاه درخواست کرد تا وزارت جنگ را بر عهده او بسپارد. شاه که به دنبال افزایش قدرت خود و محدود کردن قدرت دولت بود به مخالفت برخاست و مصدق نیز در تاریخ ۲۵ تیرماه ۱۳۳۱ استعفا کرد، اما پس از قیام ۳۰ تیر همان سال دوباره مصدق به قدرت بازگشت.

تحلیل تحریم‌های اقتصادی

قبل از پرداختن به مبحث ملی شدن صنعت نفت در ایران باید به نظم بین‌المللی حاکم در آن مقطع پرداخت. دوران ملی شدن صنعت نفت در ایران همزمان بود با شروع جنگ سرد در صحنه جهانی که پس از جنگ دوم جهانی رقم خورده بود در آن مقطع صف‌بندی‌های جدیدی در حال شکل‌گیری بود. دیگر مطلب مهم علاوه بر شروع جنگ سرد شرایط ایران به عنوان یک کشور جهان سوم دارای شرایط اقتصاد تک محصولی متکی به نفت بود که علاوه بر مهم جلوه کردن ملی شدن صنعت نفت هم در داخل و هم در خارج باعث گردید که دولت مصدق که برآمده از جنبش ملی شدن صنعت نفت بود را آسیب‌پذیر نماید. چرا که اقتصادهای که بر پایه یک محصول قرار دارد بسیار آسیب‌پذیر بوده و با اندک نوسانات اقتصادی و یا کاهش تقاضا برای تک محصول کشور سریعاً دچار مشکل شده و درآمدها و منابعش دچار نقصان می‌شود. در خصوص دولت مصدق نیز همین مطلب اتفاق افتاد که به دلیل عدم توانایی انگلستان در مجامع جهانی و حقوقی برای شکست ایران این کشور با همراهی آمریکا و کشورهای اروپایی نفت ایران را تحریم نمود و شوروی هم به‌عنوان اردوگاه رقیب نه تنها از خرید نفت ایران امتناع کرد بلکه با سیاست دق‌الوقتی در آن مقطع باعث تسریع در سقوط دولت ملی مصدق شد. موضوع نقش قدرت‌های جهانی در ملی شدن صنعت نفت را نیز می‌توان از منظر نظریه نظام جهانی والرشترین بررسی نمود. در این نظریه محوریت تقسیم کار بین‌المللی است و بر اساس آن جهان به کشورهای مرکز و پیرامون تقسیم می‌شوند. تولید در کشورهای مرکز با مهارت بالا و با استفاده از سرمایه انجام می‌شود و در بقیه کشورها که عمدتاً پیرامونی محسوب می‌شوند با مهارت کم و با استفاده از نیروی کار ارزان انجام می‌گردد و بیشتر به استخراج مواد خام محدود می‌شود. بنابراین قدرت‌های بزرگ جهانی در ملی شدن صنعت نفت به دلیل علاقه‌مندی به استخراج نفت ارزان از ایران و فرآوری آن در اروپا تمایلی به ملی شدن این صنعت و توسعه آن در داخل ایران نداشتند و در این خصوص نظر کشورهای قدرتمند آن مقطع (آمریکا، شوروی و انگلیس) بر همین امر استوار بود و در نهایت باعث سد راه جنبش ملی شدن نفت و تحمیل قرارداد کنسرسیون پس از کودتا به ایران شدند.

از دیگر اقدامات دولت انگلستان که از طریق اقدامات حقوقی نتوانست منافع خود را در قبال ملی شدن صنعت نفت ایران تأمین کند سعی کرد با استراتژی محاصره اقتصادی و انجام مانورهای نظامی در خلیج فارس و جنوب به اهداف خود دست یابد. انگلستان از بازیگری نفتکش‌های خود در بنادر جنوبی خودداری کرد و به کشورهای اروپایی نیز توصیه کرد از اقدامات اتباع خود در شرکت ملی نفت ایران خودداری کنند. دولت ایران برای این که ابتکار عمل را در مجامع بین‌المللی از انگلستان بگیرد، پیشنهادهای جدیدی به انگلستان ارائه داد اما انگلستان از پذیرش آن‌ها خودداری کرد و هرچه ایران طی دو سال سعی کرد انگلستان را به پذیرش اصل ملی شدن صنعت نفت وادار موفق نشد، که به این ترتیب دولت ایران با انگلستان قطع روابط سیاسی نمود. انگلستان نیز وقتی از طریق حقوقی و تحریم اقتصادی و حرکات ایذایی و نظامی نتوانست به خواسته خود برسد

سعی در براندازی دولت مصدق نمود که با طرحی که انگلستان تهیه کرده بود به عنوان عملیات چکمه در اختیار آمریکایی‌ها قرار گرفت که این طرح به دلایلی عملیاتی نگردید اما سرعاً ۳ روز بعد یعنی در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ کودتای علیه مصدق با حمایت استبداد داخلی و نیروهای خارجی به وقوع پیوست و عمر سیاسی دکتر مصدق و دولت او و همچنین تر موازنه منفی در ایران به پایان رسید.

طرح‌ریزی کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲

طرح حل بحران نفت از طریق حمله نظامی نخستین بار از طرف دولت انگلستان و شرکت نفت انگلیس به ایران عنوان شد ولی اجرای این طرح به علل مختلف از جمله مخالفت دولت آمریکا متوقف شد (بیل، ۱۳۷۱:۲۷). حتی طرح کریستوفر مونتگ وودهاس که انگلیسی‌ها آن را عملیات چکمه نام‌گذاری کردند نتوانست در دوران ریاست جمهوری ترومن موفقیت به بار آورد. وودهاس از ماموران عالی رتبه اینتلجنس سرویس طرحی را برای ایجاد اغتشاش در شهرهای مختلف ایران تهیه کرده بود و در سفر به آمریکا و دیدار با ماموران عالی رتبه وزارت خارجه و سازمان اطلاعات مرکزی (سیا) فرانک وایزبر سرپرست عملیات محرمانه سیا، کرمیت روزولت سرپرست بخش اداره عملیات خاورمیانه و آلن دالس رئیس سیا را از طرح خود مطلع ساخت (گازیوروسکی، ۱۳۶۷:۲۹). علاوه بر فعالیت انگلستان و آمریکا و سازمان‌های اطلاعاتی آن‌ها در ایران عوامل داخلی نیز به همراهی با آن‌ها پرداخته که در تاریخ نام برادران رشیدیان (سیف الله، قدرت الله و اسدالله) از جمله کسانی بودند که در تدارک و تهیه مقدمات این کودتا و اجرای نقشه‌های بیگانگان و عوامل داخلی آن‌ها دخالت داشتند و در آن ایام شرایط دکتر مصدق بیش از پیش متزلزل شد.

سرپرستی جاسوسان انگلیسی در ایران در زمان مصدق به فردی به نام وودهاوس سپرده شده بود. دستور کار این جاسوسان که هر یک به عنوانی در سفارت انگلستان در ایران مستقر گردیده و شبکه‌ای زیر نظر خود پدید آورده بودند فراهم کردن وسایل سقوط مصدق بود. گزارش‌هایی که زینر در دوران ماموریت خود به وزارت خارجه بریتانیا فرستاده بود اینک در میان اسنادی که پس از گذشت سال‌ها مهر سری بودن از روی آن‌ها برداشته شده در دسترس پژوهشگران قرار گرفته است ... وودهاس چون شخصاً معتقد بود که برانداختن مصدق با اقدامات پنهان کارانه بدون موافقت آمریکایی‌ها میسر نخواهد بود از بدو ورود به ایران می‌کوشید تا روابط دوستانه نزدیکی با ماموران اطلاعاتی سفارت آمریکا برقرار سازد (موحد، ۱۳۷۸:۷۸۷). در کودتای ۲۵ مرداد به علت اطلاع یافتن مردم و هم حکومت که باعث واکنش سریع آن‌ها گردید انگلیسی‌ها ناموفق عمل کردند. اما سه روز بعد با طرحی ضربتی توانستند مصدق را از نخست وزیری ایران به زیر کشند.

آنچه در خصوص دخالت قدرت‌های بزرگ در جنبش ملی شدن صنعت نفت قابل تأمل است این بود که به دلیل مشکلات داخلی و اختلافات سیاسی در ایران، نفوذ و قدرت کشورهای خارجی در کشور افزایش یافت. بنابراین ملی شدن صنعت نفت باعث در معرض خطر قرار گرفتن منافع کشورهای خارجی در ایران می‌شد، لذا انگلستان تمایل داشت در ایران یک دولت قوی بر سر کار باشد تا هم مانع نفوذ کمونیسم و روسیه در ایران شود و هم امنیت تأسیسات نفتی جنوب را حفظ نماید. در نهایت باید گفت هدف انگلستان از کودتا ایجاد یک حکومت متمرکز و نزدیک به خود برای تأمین امنیت کشور در راستای تأمین منافع انگلستان در ایران (امنیت تأسیسات نفتی جنوب) و جلوگیری از نفوذ کشورهای دیگر (روسیه) در ایران بود. آمریکا نیز به دلیل سد نفوذ شوروی در ایران و همچنین تأمین منافع نفتی با جنبش ملی شدن صنعت نفت مخالفت می‌کرد، آخرالامر با انجام کودتا حکومت نزدیک به غرب در ایران به قدرت رسید. آنچه باعث موفقیت کودتا گردید، عامل ساختار نظام بین‌الملل و همراهی قدرت‌های بزرگی چون آمریکا با انگلستان بود و دیگری نظاره‌گر بودن شوروی به عنوان دیگر قدرت جهانی و برخورد منفعلی این کشور با سرنگونی مصدق بود، چرا که در آن مقطع در ابتدا و شروع جنگ سرد در روابط بین‌الملل هستیم و موفقیت سیاست موازنه منفی مصدق نیازمند تعارض شدید دو بلوک در صحنه نظام بین‌الملل بود که عملاً با عدم مخالفت شوروی با کودتا این امر به صورت سریع صورت پذیرفت. از طرفی بی‌ثباتی سیاسی نظام داخلی و از هم گسیختگی عمیق نیروهای سیاسی - اجتماعی و همگرایی نیروهای نظامی مخالف دکتر مصدق زمینه را برای انجام این مهم فراهم ساخت و انگلستان توانست نهایت

استفاده از شرایط داخلی ایران و صحنه نظام بین‌الملل را بنماید و ساقط شدن دکتر مصدق عامل ملی شدن صنعت نفت در ایران به این طریق انجام پذیرفت.

نتیجه‌گیری

در این نوشتار تلاش گردید تاثیر ساختار نظام بین‌الملل بر یکی از مهمترین جنبش‌های مردمی ایران یعنی جنبش ملی شدن صنعت نفت تحلیل و تبیین گردد. چنانکه ذکر شد، پس از پایان اشغال ایران توسط متفقین، رقابت شدیدی بین آمریکا و انگلیس از یک طرف و شوروی از طرف دیگر در ایران بر سر حوزه نفوذ خود در این کشور شکل گرفت و آمریکا با ایده‌هایی چون تز ترومن، اصل چهار و سد نفوذ آیزنهاور در جهان سوم و بخصوص ایران درصدد کاهش نفوذ کمونیسم گردید. رقابت شدید آمریکا، انگلیس و شوروی از منظر بین‌المللی که در قالب ساختار نظام بین‌الملل و نظم جهانی حاکم که همان جنگ سرد بود از یک طرف و سیاست موازنه منفی و طرح ملی شدن صنعت نفت ایران در حوزه داخلی از طرف دیگر باعث شد که تاریخ سیاسی ایران در مقطع ملی شدن صنعت نفت (پس از جنگ جهانی دوم تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲) همواره با فراز و نشیب‌های متعددی همراه باشد. در زمان جنگ سرد که نظم بین‌المللی حاکم در جهان بود ما در صحنه جهانی شاهد رقابت دو کشور آمریکا و شوروی در کشورهای جهان سوم هستیم همچنین در صحنه جهانی شاهد شکل‌گیری توازن وحشت، مسابقه تسلیحاتی و تحریم‌های اقتصادی هستیم. در خصوص کشوری چون ایران که جزء کشورهای جهان سوم محسوب می‌شود نیز رقابت شوروی و انگلستان روز به روز بیشتر می‌شد و موضوع تحریم اقتصادی تلاش برای ملی کردن صنایع همچون دیگر کشورهای پیرامونی و جهان سوم در مطمح نظر بوده است، که این موضوع اخیر خود بخشی از بازخورد اشغال ایران توسط روس‌ها در شهریور ۱۳۲۰ می‌تواند در آن مقطع ارزیابی نمود که سرانجام این علائم و نشانه‌ها منجر به ملی شدن صنعت نفت در ایران شد. اما مهمتر از ملی شدن صنعت نفت در ایران آنچه بیشتر از خود ملی شدن صنعت نفت مطرح است نتیجه یا برون‌داد این جنبش ملی چه در حوزه داخلی و خارجی است که به صورت اجمالی می‌توان گفت ساختار نظام بین‌الملل و نظم حاکم (جنگ سرد) و دو بلوک شرق و غرب به دلیل فشار به ایران از خرید نفت دولت مصدق امتناع نموده و به همراه عملیات جنگ روانی در داخل و خارج و تهدیدهای نظامی توسط انگلیس و آمریکا و نظاره‌گر بودن شوروی در آن مقطع توانستند عملیات کودتای ۲۸ مرداد در ایران را راه‌اندازی نموده و به همراه تحریم نفتی ایران دولت مصدق را ساقط نمایند.

از نتایج جنبش ملی شدن صنعت نفت در ایران می‌توان سقوط هرچه بیشتر پهلوی به دامن غرب، ساقط شدن دولت ملی و قانونی در یک کشور جهان سوم با کودتای خارجی ۲۸ مرداد و ایجاد اختلاف بین نیروهای ملی و مذهبی و ریشه دار شدن این اختلاف تا سال‌های بعد در داخل ایران نام برد و همچنین نتیجه کودتای برآمده از جنبش ملی شدن صنعت نفت در حوزه نفتی موجب انعقاد قرارداد کنسرسیوم و مهمتر از همه باعث تقویت پایگاه اقتدارگرایی در ایران گردید. در آن زمان ایران یک کشور اشغال شده پس از جنگ تاب تحمل و یارای مقابله با هیچ قدرت خارجی را نداشت که به یکباره با به قدرت رسیدن دکتر مصدق و اجرای سیاست موازنه منفی سعی در خلع ید شرکت‌های بین‌المللی از منابع ملی ایران می‌نمود و فضای عمومی و افکار عمومی جامعه ایران با ایجاد احزاب و تشکل‌های سیاسی نیز این سیاست را تقویت می‌نمود. لذا این امر باعث شد که برخورد با دولت مصدق توسط خارجی‌ها و با همراهی استبداد داخلی سخت به نظر آید. نظم جهانی حاکم بر اساس جنگ سرد و رقابت دو بلوک شرق و غرب تنظیم گردیده بود و طرح سیاست موازنه منفی هم به مذاق هیچ کدام از دبلوک نیز خوش نمی‌آمد، لذا پس از ناامیدی استعمار خارجی از استبداد داخلی در عقب راندن دولت قانونی مصدق استعمار خارجی را ترغیب به مداخله نظامی و کودتا در ایران نمود. به نظر می‌رسد علی‌رغم اینکه در گذشته در رقابت قدرت‌های بزرگ در ایران هم تمامیت ارضی و هم تا حدودی منافع عمومی جامعه ایرانی را حفظ نموده بود اما این بار به دلیل مخالفت دو بلوک با سیاست موازنه منفی رقابت دو بلوک نتوانست و یا مانع سقوط دولت قانونی در ایران نگردید.

در این راستا باید گفت نظم حاکم در ساختار نظام بین‌الملل یا همان جنگ سرد با فشار دو بلوک به کشورهایی که در قالب دو گروه در دنیا با هم رقابت می‌کردند و عدم خرید نفت و به نوعی تحریم اقتصادی ایران باعث به زانو در آوردن دولت قانونی مصدق شدند. از طرفی از درون جامعه ایرانی علی‌رغم شکل‌گیری احزاب و تشکل‌های سیاسی به دلیل مانع تراشی‌هایی که

توسط استبداد داخلی و سپس کشورهای غربی و شرقی (حزب توده) علیه دولت مصدق صورت می‌پذیرفت و انشقاق بین نیروهای اجتماعی حاضر در جنبش به خصوص ایجاد دو دستگی بین نیروهای ملی و مذهبی باعث گردید تاب‌آوری جنبش و آستانه مقاومت آن را پایین آورد و با یک فشار اندک نظامی و حمایت سرویس‌های کشورهای غربی تاروپود دولت ملی‌گرای مصدق از هم پاشید و دولت وی ساقط گردید.

نکته مهمی که باید گفت این است که در این ساقط شدن دولت قانونی در ایران علی‌رغم نقش مستقیم قدرت‌های خارجی به خصوص انگلیس و آمریکا باید نقش شوروی را نیز به صورت غیر مستقیم ارزیابی نمود چرا که شوروی به دلیل همراهی خواسته یا ناخواسته با بلوک غرب در تحریم اقتصادی مصدق بستر و تمهیدات سقوط این دولت را فراهم نمود. در صورتی که می‌توانست با حمایت معنوی و همچنین خرید نفت ایران در آن مقطع ضمن جلوگیری از سقوط مصدق علاوه بر افزایش نفوذ خود در ایران و ایجاد ذهنیت مثبت در افکار عمومی، دست شرکت‌های غربی را به جهت دست‌اندازی به منابع ایران کوتاه نماید. می‌بینیم که شوروی در این مقطع با حزب توده ارگان رسمی خود در ایران نیز هماهنگ عمل نمی‌کرد و حزب توده نیز به دلیل عدم ثبات در مواضع خود در مقابل ملی شدن صنعت نفت عملاً هیچ گونه کمکی به جنبش ملی شدن صنعت نفت ننمود. در نهایت آنچه در خصوص این جنبش باید گفت این است که ساختار نظام بین‌الملل در دهه ۱۹۵۰م / ۱۳۳۰ش (در کنار همراهی و همکاری استبداد داخلی با استعمار خارجی) در آن مقطع به طور مستقیم به دلیل نزدیکی منافع دو بلوک رقیب (یعنی مخالفت با سیاست موازنه منفی) علی‌رغم رقابت‌های شدیدی که در ایران بر سر منافع نفتی - اقتصادی و ... داشتند، جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران را در دستیابی به اهداف اصیل خود ناکام گذاشتند.

منابع

۱. ابراهامیان، یرواند. (۱۳۷۸). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی، چاپ سوم.
۲. ابراهامیان، یرواند. (۱۳۹۳). کودتا (۲۸ مرداد، سازمان سیاه و ریشه‌های روابط ایران و آمریکا در عصر مدرن)، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی.
۳. ازغند، غلیرضا. (۱۳۸۱). روابط خارجی ایران ۱۳۵۷-۱۳۲۰، تهران، چاپ سوم، انتشارات قومس.
۴. اکبری، محمد علی و همکاران. (۱۳۹۳). ملی شدن صنعت نفت ایران در آینه اسناد آمریکا، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۸(۱۵)، ۲۸-۱.
۵. بیل، جیمز و همکاران. (۱۳۶۸). نفت، مصدق و ناسیونالیسم ایرانی، مترجم عبدالرضا هوشنگ مهدوی و کاوه بیات، تهران، نشر نو.
۶. تانزر، مایکل. (۱۳۶۲). بحران انرژی: مبارزه جهانی برای کسب قدرت و ثروت، ترجمه محمود ریاضی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
۷. تفضلی، محمود. (۱۳۵۸). مصدق، نفت، کودتا، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ اول.
۸. حسینیان، روح‌الله. (۱۳۸۵). بازخوانی نهضت ملی ایران، تهران انتشارات مرکز انقلاب اسلامی.
۹. ذبیح، سپهر. (۱۳۸۱). ایران در دوران دکتر مصدق: ریشه‌های انقلاب ایران، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران، انتشارات آشیانه کتاب و عطائی، چاپ سوم.
۱۰. رحمانیان، داریوش. (۱۳۹۵). ایران بین دو کودتا (تاریخ تحولات سیاسی اقتصادی و فرهنگی ایران از انقراض قاجاریه تا کودتای ۲۸ مرداد)، تهران، انتشارات سمت.
۱۱. ذبیح، سپهر. (۱۳۸۱). ایران در دوران دکتر مصدق: ریشه‌های انقلاب ایران، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران، انتشارات آشیانه کتاب و عطائی، چاپ سوم.

۱۲. سالمی، محمد حسن. (۱۳۸۸). تاریخ نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران از نگاه دیگران، تهران، انتشارات مرکز انقلاب اسلامی.
۱۳. سجایی، عزت الله. (۱۳۸۰). مصدق، دولت ملی و کودتا: مجموعه گفتگوها و مقالات تاریخی - سیاسی، تهران، انتشارات طرح نو.
۱۴. سیف‌زاده، سید حسین. (۱۳۷۸). اصول روابط بین‌الملل الف و ب، تهران، چاپ اول، انتشارات میزان - دادگستر.
۱۵. شهبایی، روح الله. (۱۳۸۶). نظریه نو واقع‌گرایی و آغاز جنگ سرد دیگر، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ۲۱(۷-۸).
۱۶. قوام، عبدالعلی. (۱۳۷۷). اصول سیاست خارجی و سیاست بین‌الملل، تهران، چاپ پنجم، انتشارات سمت.
۱۷. قوام، عبدالعلی. (۱۳۹۰). روابط بین‌الملل نظریه‌ها و رویکردها، تهران، چاپ ششم، انتشارات سمت.
۱۸. برکشلی، فریدون. (۱۳۷۶). اوپک و بحران‌های نفتی، انتشارات مؤسسه مطالعات بین‌المللی انرژی.
۱۹. برگین، دانیل. (۱۳۷۴). نفت، پول، قدرت: ترجمه غلامحسین صالحیار، انتشارات اطلاعات.
۲۰. ذوقی، ایرج. (۱۳۷۵). مسائل سیاسی - اقتصادی نفت ایران، تهران، انتشارات پاژنگ، چاپ سوم.
۲۱. روحانی، فؤاد. (۱۳۵۳). تاریخ ملی شدن صنعت نفت ایران، کتاب‌های جیبی فرانکلین.
۲۲. شوادران، بنجامین. (۱۳۵۲). خاورمیانه، نفت و قدرت‌های بزرگ، ترجمه عبدالحسین شریفیان، کتاب‌های جیبی فرانکلین.
۲۳. ماسلی، لئونارد. (۱۳۶۵). نفت، سیاست و کودتا در خاورمیانه، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی انتشارات رسام.
۲۴. مدبر قمی، رضا. (۱۳۶۷). کتاب اقتصاد کاربردی نفت و منابع تحقیق آن، انتشارات وزارت نفت و روابط عمومی و ارشاد.
۲۵. موسوی، میرطیب و علیرضا امینی. (۱۳۷۹). نفت: سیاست - اقتصاد، انتشارات خط سوم.
۲۶. مومو، برنارد. (۱۳۸۶). نفت و حاکمیت ملی ترجمه علیرضا حمیدی یونسی، انتشارات مؤسسه مطالعات بین‌المللی انرژی.
۲۷. فرشادگوهر، ناصر. (۱۳۸۱). سیری در قراردادهای نفتی ایران، انتشارات پژوهشکده امور اقتصادی.
۲۸. همیلتون، آدریان. (۱۳۷۳). نفت پاداش قدرت (تاریخچه از صنعت و تجارت جهانی نفت) انتشارات خدمات فرهنگی رسا.
29. Harris, S. (1953). The Beginning to the Point IV Work in Iran. Middle East Journal, 7(2), 222-226.
30. Little, R. (1985). Structuralism and Neo-Realism. In M. Light & A. J. R. Groom (Eds.), Margot light and A. j. RGroom.
31. Waltz, K. (1979). Theory of International Politics. University of California, Berkeley, 1979, p. 126.
32. Neufeld, M. (1994). Reflexivity in International Relations Theory. In S. J. Sjoland & C. Prand (Eds.), 11-36.
33. Morgenthau, H. (1985). Politics among Nations. New York: Alfred Knopf.
34. Griffiths, M. (1992). Idealism and International Politics. New York and London: Routledge.
35. Waltz, K. (1979). Theory of International Politics. New York: Random House.